УДК [37:811:161.2] (477) (091)

Морозова О.С., *Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили*

Морозова Ольга Станіславівна (1978 р.н.). З відзнакою закінчила історичний факультет МДПУ у 2000 р., в 2001 р. – магістратуру. Аспірантка кафедри міжнародних відносин, історії та філософії МДГУ ім. Петра Могили. Тема кандидатської дисертації: *"Боротьба за впровадження української мови в навчальних закладах України в кінці XIX – на поч. XX ст.".*

ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНОМОВНУ ОСВІТУ В ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Стаття присвячена актуальній проблемі вирішення питання україномовної освіти на Україні на початку XX століття. Висвітлюється діяльність українських депутатів у цій сфері та реакція на неї з боку російського населення.

The article is devoted to the problem of solution of the question concerning the native language education in Ukraine at the beginning of the XX-th century. The activity of the Ukrainian deputies in this sphere and the reaction on it of the Russian people are shown.

На сьогоднішній день питання розбудови національної системи освіти є досить актуальним. Тому велику цікавість становить досвід попередніх років, а саме початок XX століття, коли це питання мало велику значущість для подальшої долі українського народу.

Ця проблема завжди була в центрі уваги відомих діячів того часу. М.С.Грушевський присвятив цьому питанню ряд статей [1]. Кілька статей з'явилося в газеті "Рідний край" [2], журналі "Червоний шлях" [3] та ін. В наш час це питання знайшло своє відображення в дисертаціях О.І.Білоконя, А.І.Місеч-ка, І.В.Зайченка, А.Ц.Сініцького [4]. Автор даної статті ставить своєю метою показати боротьбу за україномовну освіту в Державних думах Російської імперії на початку XX століття.

І Дума була обрана в 1906 р. і проіснувала 72 дні – з квітня по липень. Автономісти складали у Думі численну депутатську групу. Ядро спілки автономістів складали 63 депутати. Сюди увійшли і 6 представників від України – І.Шраг, В.Шемет, П.Чижевський, М.Ковалевський та ін.

Про активну участь українських депутатів у роботі Спілки автономістів свідчить те, що їх представника І.Шрага було обрано заступником голови президії. Саме І.Шраг на зборах Спілки 18 травня запропонував обрати комісію для складання законопроекту "Про мови" [5].

Невдовзі була створена українська думська фракція – Українська парламентська громада (УПГ), приблизно 44 чол. під проводом І.Шрага. [6]. Українська громада вирішила "одностайно добиватися в Державній думі..., щоб заведена була вселюдна і обов'язкова початкова освіта і щоб у кожної сторони до вчення вживалася рідна мова учнів; щоб на Україні по середніх і вищих школах були заведені виклади принаймні української мови, письменства (літератури) і історії..." [7]. На прохання Української парламентської громади, член Петербурзького політичного клубу О.Лотоцький підготував законопроект, який подав до І Державної Думи І.Шраг. Згідно з ним школи мали бути націоналізовані місцевими закладами.

Громадівців щиро вітали українські демократи з Полтави, сподіваючись, що "в найближчім часі забезпечена буде свобода школи і слова як пекуча потреба українського народу поряд з домаганням краєвої автономії" [8].

В цій фракції Південь України не був

практично представлений. В багатьох виборчих округах кандидати в депутати, які виступали на підтримку української мови, не пройшли до Державної думи.

Фракція, неофіційним органом якої був тижневик "Украинский Вестник", діяла без точно окресленої програми і не вимагала виходу своїх членів з парламентських клубів загальноросійських партій [9]. Це сприяло тому, що члени фракції не були здатні до одностайної діяльності у певному напрямку. Таким чином, вони не змогли винести на обговорення у Думі жодного законопроекту з українського питання.

У Другій Державній думі (лютий – червень 1907 р.) українська фракція об'єднувала 47 депутатів. На початку березня здійснено перетворення фракції на партійний парламентський клуб під назвою "Українська Трудова Громада" з власним органом "Рідна справа – Вісті з Думи" [10]. Її організаторами стали депутати Н.Довгополов, священник А.Гриневич, В.Хвіст і М.Рубіс. Українська фракція у ІІ Думі також приділила значну увагу питанням народної освіти.

Основна робота щодо українського питання проводилася М.Грушевським за підтримкою юристів В'язлова, І.Шрага та Є.Шольпа. Її зміст було викладено М.Грушевським у статті "Наші вимоги". Особливу увагу документ приділяв проблемі використання рідної мови населення у державних закладах і установах [11].

У ІІ Думі депутат Ю.Сайко зачитав від імені української парламентської фракції записку, у якій вимагалося введення на території України безкоштовної народної школи з викладанням у ній рідною мовою населення, причому російська мова була б особливим предметом навчання. Вважалося необхідним негайне заснування тимчасових курсів для вчителів з української мови, історії України і літератури; щоб ці предмети було внесено до курсу вчительських інститутів і семінарій на території України, щоб у Київському, Харківському і Одеському університетах було відкрито спеціальні кафедри з цих предметів.

Члени української думської громади підготували і внесли до Думи поправку до урядового проекту. В ній містилися вимоги скасування існуючого законодавства, за яким діти в школах навчалися лише російською мовою; замість цього пропонувалося ввести навчання рідною мовою учнів.

Виступаючи з промовою під час обговорення законопроекту, депутат з України, член української парламентської фракції В.Хвіст сказав: "Для нас, українців, освіта не менш важлива, ніж земельна справа. Якби наш край був образований, то нам було б легше тепер боротися. Наша українська громада буде домагатися, щоб на Україні було заведено якнайбільше шкіл, щоб була справді заведена вселюдська освіта і щоб учили по школах українською мовою".

У привітанні української демократично-радикальної партії до української думської громади у зв'язку з її оформленням в самостійну фракцію висловлювалося побажання у справі народної освіти боротися за введення у народних школах України рідної мови учнів. А в учительських інститутах, семінаріях і середніх школах заведення вивчення української мови, літератури та історії України. Вимагати, щоб Дума внесла в розпис суму на заснування українських кафедр у Київському, Харківському та Одеському університетах [12].

Окрім української фракції, питання введення освіти на рідній мові учнів підіймало і Польське Коло. В заяві до голови Державної Думи від 10 травня 1907 р. зазначалося: "У повітах з литовським і малоросійським населенням вводяться нижчі або середні навчальні заклади і паралельні класи з викладанням рідною мовою учнів". У доповідній записці, внесеній до Державної думи 10 квітня 1907 р. говорилося: "З усіх прав, природно властивих народу, найдорожчим є право навчати своїх дітей рідною мовою, право користуватися благами знання, починаючи з нижчого і закінчуючи вищим на ґрунті рідної культури і мови" [13]. Але розпуск ІІ Державної Думи зробив неможливим виконання усіх цих побажань.

Потрібно відзначити, що питання української мови підіймалося в Думі поряд з питанням свободи слова, автономії України, тобто український культурно-освітній рух йшов поряд з політичним рухом. Доповнюючи один одного, в деяких моментах вони були єдиним цілим. Українські культурно-освітні діячі підтримували тих кандидатів у депутати до Державної думи, які виступали за впровадження української мови у різних сферах життя.

Таким чином, українська думська громада у ІІ Думі приділила питанню народної освіти і введенню української мови у школу значно більше уваги, ніж українська парламентська громада у І Думі. Однак поправка до урядового законопроекту про народну освіту стала майже єдиним серйозним практичним виступом українських депутатів ІІ Думи.

Необхідність впровадження в широкий обіг української мови розуміли й депутати ІІІ Державної думи (діяла на протязі 5 років – з листопаду 1907 р. по червень 1912 р.).

Чергову спробу відкрити національні навчальні заклади, хоча б початкові школи, було зроблено в травні 1908 р., коли 37 депутатів Державної думи запропонували законопроект, яким передбачалось:

1. У місцевостях з малоросійським населенням з початком 1908/1909 навчального року в початковій школі вводиться навчання рідною мовою населення.

2. Російська мова як мова державна складає обов'язковий предмет навчання у цій школі.

3. У початкових школах малоросійського району використовуються керівні матеріали, пристосовані до понять і умов місцевого населення.

4. Всі закони, які не відповідають цьому положенню, відміняються" [14].

Автори пояснювальної записки до цього законопроекту досить докладно висвітлили ганебний стан початкової освіти на Україні; довели, що українці досить давно вже ведуть боротьбу щодо введення української мови в початкове навчання; наголосили на тому, що допущення в школу народної мови призводить не лише до росту рівня знань, а й взагалі до культурного та економічного росту. Ініціатори законопроекту високо оцінили вчинок Священного Синоду, який за вимогою духівництва Подільської губернії дозволив вчителям церковних шкіл в місцевостях з малоросійським та молдаванським населенням користуватися рідною мовою учнів, а також дозволив Подільському єпархіальному керівництву ввести у двокласних школах єпархії та у Вінницькій церковно-учительській школі викладання малоросійською мовою. Указ Священного Синоду вийшов 12 жовтня 1907 р. Автори пояснювальної записки наголосили на тому, що таким шляхом повинно піти і відомство народної просвіти [15].

Депутати, які підписали документ, були з різних політичних партій та різного соціального походження, національності і фаху. Більшість підписів належала маловідомим депутатам. З більш відомих можна назвати лише трудовика А.Булата і кількох кадетів – І.Лучицького, О.Колюбакіна та ін. [16]. Такий склад підписів свідчив про те, що цей проект не був справою якоїсь з думських фракцій і що жодна з них не взяла на себе ініціативу внесення і проведення законопроекту про українську школу. Пояснювальна записка наголошувала, що "питання про мову викладання треба вирішувати виключно з точки зору освітніх і загальнокультурних інтересів місцевого населення" [17]. Така несміливість депутатів не дає надії на те, що вони відстояли б пропозиції щодо української школи на думських дебатах. В результаті проект 37-ми як самостійний закон з думської трибуни не обговорювався. Він був похований в архівах комісії з народної освіти, куди він був поданий 29 травня 1909 р. [18].

Про це з обуренням повідомляла передова преса. В статті М.Грушевського "Не позволяти" автор підкреслив, що думська комісія з народної освіти дозволила полякам, латишам, естонцям, литовцям, татарам, киргизам, черкесам, чеченцям, євреям мати свої національні заклади. Це було зроблено нібито заради сміху, "щоб показати, до якої недоречності доводить правило про рідну мову в школі. Але українцям і на сміх не схотіли позволити... Знову почали говорити, що української мови нема, що єсть тільки оден руський народ і одна руська мова, дарма, що найстарший міністр Столипін українців оголосив за інородців" [19]. Народні маси також вже не покладали надії на депутатів щодо українського питання [20].

Перша згадка про потреби української мови прозвучала у промові кадета Ф.Родичева на пленарному засіданні Думи при обговоренні кошторису міністерства народної освіти у 1908 році. Після цього питання про національну школу постало лише через два з половиною роки – при обговоренні проекту про початкову освіту у жовтні 1910 року. Проблему підняли представники польського кола, і лише наприкінці дебатів пролунали голоси на захист української школи.

Професор з Києва кадет І.В.Лучицький у своїй промові навів низку аргументів на користь необхідності української мови у школі. Звертаючись до депутатів, Лучицький сказав: "Комісія і деякі її члени говорять, що вони бажали б дати права на початкове викладання рідною мовою тим народам, у яких мається у наявності література. Я повинен сказати, що малороси з цього боку не тільки можуть прохати, але і мають безумовне право на визнання їхньої школи, школи, яка повинна виховувати малоросів їхньою мовою, при вивченні російської мови як особливого предмета" [21].

Цікаво, що депутати, обрані з Півдня України, були згідні з загальною проблемою впровадження української мови у школі. Свідченням тому було прохання, надіслане від миколаївської "Просвіти" члену Державної думи проф. І.В.Лужицькому, домагатися націоналізації школи [22].

Пропозиція І.Лучицького знайшла підтримку в одного з подільських депутатів, священика М.Сендерка. У своїй промові він навів факти з практики церковної школи в Подільській губернії, що ясно вказували на необхідність введення української мови в початкове навчання. Ці приклади з уст сільського священика свідчили про глибоку потребу в національній школі саме для простого народу, для якого шанс отримати освіту розбивався об мовну перешкоду.

Гідну відповідь графу Бобринському, несподівано навіть для сучасників, дав лідер конституційних демократів П.М.Мілюков. Він висунув і обґрунтував тезу про обов'язок держави охороняти права своїх національностей. Оратор наголосив, що зусиллям української інтелігенції українська мова може стати літературною. Він вказав на те, що український рух висунув низку діячів, відомих не тільки у Росії, але і поза її межами. Тому навчання рідною мовою тут цілком можливе. На завершення Мілюков від імені фракції кадетів приєднався до пропозиції І.Лучицького.

Але внаслідок голосування 171 голосом проти 132 її було відхилено.

Опозиційні фракції намагалися внести прогресивні поправки до проекту. Трудовики пропонували в початкових училищах викладати рідною мовою більшості місцевого населення із забезпеченням меншості достатньої кількості початкових училищ рідною мовою. Соціал-демократи висловлювалися за викладання у початковій школі рідною мовою, а вибір підручників і посібників залишити за керівництвом училищ. Ці поправки було відхилено.

Кадети пропонували уже вкрай обмежену поправку про те, що в школах, де діти при вступі до них не говорили російською мовою, допустити використання рідної мови учнів у перші 2 роки навчання. Надалі усі предмети, крім Закону Божого і рідної мови, мають викладатися російською. І цю поправку чорносотенна більшість Думи відхилила 186 голосами проти 122 [23].

Лише одну слабку надію подали думські законодавці українському народові: це прийняття у травні 1912 року законопроекту про приватні навчальні заклади, за яким їх засновникам надавалося право самим обирати мову викладання. Але і цей пункт було відхилено у Державній раді [24].

Таким чином, питання українізації освіти в III Думі залишилося невирішеним. Майже повна відсутність зв'язків з масами, брак національно свідомих українців серед поміщиків і буржуазії, неспроможність провести щирих українців до Думи наклали відбиток на кінцевий результат. Українська громадськість втрачала надію на захист українських інтересів російською ліберальною інтелігенцією.

Питання про українську мову звучало і в IV Думі. Ліберали, намагаючись будь-що підняти питання україномовної освіти, висунули у 1913 році через Трудову групу вимогу введення рідної мови у школі, а через кадетів – вимогу про створення кафедр українознавства у вищих школах, хай навіть і російськомовних [25]. Трудовик В.Дзюбинський звернув увагу, що в австрійській Україні українське населення має не тільки нижчі школи, але й середню і вищу школу своєю рідною мовою.

Депутат від Таврійської губернії соціал-демократ Бур'янов зупинився на педагогічному обґрунтуванні необхідності рідної мови в українських школах, оскільки російської мови частина учнів не розуміє. Київський депутат професор С.Іванов гаряче відстоював думку про необхідність не тільки шкільної освіти рідною мовою учнів, а й нагальну потребу викладання у місцевих університетах української мови, історії, місцевого фольклору [26].

В листі А.Ф.Саліковському з Києва М.Грушевський, С.Єфремов, В.Лозинський, Ф.Матушевський, І.Полторацький, В.Ульяницький, Є.Чикаленко, В.Шемет, І.Шраг та барон Штейнгель дякували тим депутатам, "які, не будучи українцями за походженням, підняли свій голос проти тих знущань, які має українське слово" [27].

Яскраву промову з національного питання під впливом численних листів виборців виголосив на засіданні Державної думи 20 травня 1913 року депутат від Катеринославщини більшовик Г.Петровський. В ній він докладно зупинився на становищі освіти в Україні, навівши сумну статистику занепаду писемності серед українського населення, наголосив на необхідності впровадження української мови в школах та інших установах [28].

Виступ депутата знайшов підтримку в пресі. Катеринославські "Дніпрові хвилі" зазначали, що промови в Державній думі "мають величезне значення для української справи". Виступ депутата збудив і українське селянство. В липневих номерах "Правди" за 1913 рік з'явився лист, підписаний 1790 селянами. В ньому селяни пишуть, що вони розмовляють тою самою українською мовою, якою говорять 27 мільйонів українців, для них українська мова – рідна мова [29].

Подібні прохання надсилалися і іншим депутатам. З повідомлення начальника Полтавського ГЖУ полковника Мезенцова начальнику Київського ГЖУ від 19 лютого 1916 року дізнаємося, що діячі українського руху відправили петицію до Петрограда членам Державної думи Чхеїдзе та Мілюкову. В ній автори висловлювали надію, що депутати будуть з думської трибуни захищати справу свого народу. Вони вимагали вільно користуватися українською мовою щонайменше в початкових школах [30].

З повідомлення начальника Полтавського ГЖУ від 24 лютого 1916 р. директору Департаменту поліції відомо, що, окрім колективної петиції, до Державної думи були послані також петиції від полтавських українців до депутата від Полтавської губернії Коваленка, студентських та робітничих організацій – на ім'я лідера соціал-демократичної фракції Чхеїдзе та депутата Керенського. Петиція на ім'я Коваленка, складена Чижевським, повідомляє про те, що депутат має поставити в Думі питання про навчання в Україні українською мовою та про введення українських шкільних підручників в початкових училищах [31].

З повідомлення Харківського ГЖУ від 10 березня 1916 року до Департаменту поліції дізнаємось, що у Харкові в грудні 1915 року розповсюджувалося звернення до депутата О.Ф.Керенського, в якому було побажання, щоб в Думі була поставлена вимога про введення української мови у вищій, середній та нижчій школах та державних установах [32].

Досить несподівано у IV Думі прозвучало слово на захист української школи з боку правих партій. За ініціативи правого члена Державної думи від Волинської губернії єпископа Никона

(Безсонова) в Думу було внесено законопроект про українські школи і товариства: "1) дозволити викладання в українських початкових школах усіх відомств (хоча б перші два роки навчання) рідною українською мовою; 2) призначити вчителями у ці школи переважно українців і осіб, що знають місцеву мову; 3) ввести викладання в українських початкових школах української мови й історії України нарівні з російською мовою і російською історією" [33]. Цей законопроект приємно здивував українців. Цікаво те, що автор – великорос за походженням. Однак проект був відхилений.

14 серпня 1915 року депутація українських громадських діячів у складі Ф.Матушевського і С.Русової у супроводі кадета С.Іванова, члена Державної думи від Києва, відвідала міністра народної освіти графа Ігнатьєва. Вони попрохали про підтримку з його боку вимоги скасування заборони української преси і українського слова, про зміни урядової політики щодо українства [34]. Таким чином, хоча свідомі українці і не змогли провести до IV Думи жодного кандидата, вони

Література

1. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – 46 с.
2. Українські посли в Думі // Рідний край. – 1906. – № 18. – С. 9-10.; З життя в Росії // Там само. – № 40. – С. 12.
3. Г. Н-ін. Сторінка з історії "українського питання" // Червоний шлях. – 1930. – № 2. – С. 175-189.
4. Білокінь О.І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906-1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2001. – 221 с.; Мисечко А.І. Український культурно-освітній рух на півдні України (1900-1914): Дис. … канд. іст. наук. – Одеса, 1999. – 190 с.; Зайченко І.В. Проблеми української національної школи в пресі (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. … д-ра пед. наук. – Київ, 1996. – 416 с.; Сініцький А.Ц. Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900-1914): Дис. … канд. іст. наук. – Київ, 1997. – 207 с.
5. Білокінь О.І. Вказ. праця. – С. 46.
6. Там само. – С. 50.
7. Інститут рукописів Національної бібліотеки України (далі – ІР НБУ). – Ф.12, спр. 699-700, арк. 5.
8. Українські посли в Думі. – С. 10.
9. Українська суспільно-політична думка в XX ст.: Документи і матеріали: У 3 т. – Т. 1. – К.: Сучасність, 1993. – С. 160.
10. Там само.
11. Білокінь О.І. Вказ. праця. – С. 55-56.
12. Білокінь О.І. Вказ. праця. – С. 65-67.
13. ІР НБУ. – Ф. 12, спр. 889, арк. 30 зв.
14. Там само. – Арк. 26.
15. Там само. – Ф. 66, спр. 257, арк. 1-8.
16. Там само. – Ф. 12, спр. 889, арк. 26.
17. Там само. – Ф. 66, спр. 257, арк. 1-8.
18. ІР НБУ. – Ф. 66, спр. 257, арк. 4-8.
19. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка. 1991. – С. 22.
20. Державний архів Київської області. – Ф. 2, оп. 224, спр. 7, арк. 10 зв.
21. Білокінь О.І. Вказ. праця. – С. 89-90.
22. Морозова О.С. Місце і роль М.М.Аркаса у відродженні національної школи // Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили. Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 17. – Вип. 4. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. – С. 108.
23. Білокінь О.І. Вказ. праця. – С. 90-92.
24. Там само. – С. 94.
25. Там само. – С. 119-120.
26. Там само. – С. 125.
27. Центральний державний історичний архів у Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 705, оп. 2, спр. 121, арк. 43-43 зв.
28. Н-ін. Сторінка з історії "українського питання". – С. 182; ЦДІАК, ф. 268, оп. 1, спр. 835, арк. 66-67; ф. 274, оп. 1, спр. 3682, арк. 81; оп. 4, спр. 472, арк. 115.
29. Н-ін. Сторінка з історії "українського питання". – С. 189.
30. ЦДІАК. – Ф. 274, оп. 5, спр. 55, ч. II, арк. 190-190 зв.
31. Там само. – Арк. 193 зв.
32. Там само. – Ф. 274, оп. 5, спр. 55, ч. II, арк. 196 зв; ф. 336, оп. 4, спр. 20, ч. II, арк. 261-262.
33. С.Ефремов. На текущие темы // Украинская жизнь. –

Надійшла до редколегії 02.11.2004 р.